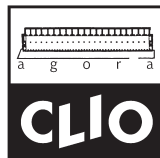

GRADOVI BALKANA, GRADOVI EVROPE

Studije o urbanom razvoju
postosmanskih prestonica
1830–1923.

priređili
Marko Dogo i Armando Pitasio

Prevela sa italijanskog
Alenka Zdešar Ćirilović

Beograd, 2018

Sadržaj

<i>Marko Dogo i Armando Pitasio</i>	
Uvod	9
1. <i>Alberto Groman</i>	
Od devetnaestog do početaka dvadesetog veka: poređenje modela urbanog preobražaja u Zapadnoj Evropi	23
1. Svet koji se menja	23
2. Prestonice: London	31
3. Slučaj Pariza	34
4. Slučaj Beča	38
5. Tri prestonice Kraljevine Italije: Torino, Firenca, Rim	40
2. <i>Kristina Agriantoni</i>	
Drevnost kao savremenost: preobražaj Atine u glavni grad	51
1. Prvi urbanistički planovi za Atinu	53
2. Atinski neoklasični stil	57
3. Grad i stanovništvo	59

3. ***Bojan Mitrović***
Nacionalni *polis*?
Uloga Beograda u srpskoj istoriji (1830–1914) 63
  1. Konkurencija Kragujevca i formiranje moderne države 64
  2. Prestonica države i prestonica nacije:
upoređivanje sa Novim Sadom u oblasti kulture 70
  3. Političko suočavanje sa Novim Sadom 73

4. ***Milan Ristović***
Beograd, glavni grad na granici 85
  1. Od turske pogranične tvrđave do srpske prestonice 88
  2. Stanovništvo, njegov sastav, promene 91
  3. Od podeljenog grada do prestonice nezavisne Srbije 95
  4. Dug put od grada trgovaca i zanatlija do modernog
privrednog središta 99
  5. Rat i njegove posledice; jugoslovenska prestonica 109

5. ***Katarina Mitrović***
**Evropeizacija i identitet: vizuelna kultura i
svakodnevni život u Beogradu u XIX veku 115**
  1. Prestonica nove države: nametnuta urbanizacija i
otpor društva 118
  2. „Potrošačka kultura“ i građanski ideali 122
  3. Tradicija i izazovi modernizacije 129

6. ***Marko Dogo***
**Nedovršeni temelji modernog Beograda:
spone zavisnosti 135**
  1. Tvrđava 136
  2. Grad 138
  3. Prestonica 142
  4. Kraj mešovite srpsko-turske uprave 145
  5. Moderna evropska prestonica? 148

7. <i>Ljiljana Blagojević</i>	
Urbano uređenje Beograda 1867:	
tragovi umesto brisanja	153
1. Uvodna beleška	153
2. Arhitektura i urbanističko planiranje Beograda u oslobođenoj Srbiji	154
3. Predlog Emilijana Josimovića za urbanističko regulisanje Beograda	159
4. Urbanističko planiranje u dvadesetom veku: nove paradigme	166
8. <i>Armando Pitasio</i>	
Prestonica Sofija i njeni arhitekti	171
1. Prestonica Sofija i njena radikalna transformacija	171
2. Protagonisti. Strani arhitekti, inženjeri, urbanisti, projektanti parkova	180
3. Protagonisti. Bugarski arhitekti i inženjeri	190
9. <i>Martin Ivanov</i>	
Neformalne prestonice istoka: Ruse	201
1. Uvod	201
2. Osmanski glavni gradovi na razmeđi	203
3. Grad Ruščuk	204
4. Stanovnici Ruščuka	208
5. Neformalna prestonica	212
6. Grad Ruse	213
7. Stanovnici Rusea	219
10. <i>Emanuela Kostantini</i>	
Razvoj Bukurešta 1830–1859.	225
1. Istorijski kontekst	226
2. Bukurešt kao politički i administrativni centar	229
3. Urbanističko i arhitektonsko preuređivanje	233

4. Intervencije na infrastrukturi	241
5. Ekonomska i društvena dinamika grada	244
6. Zaključci	248
11. Đuzepe Čina	
Početak modernosti: urbanizam i arhitektura u Bukureštu od XIX do početka XX veka	251
1. Grad pre modernizacije	252
2. Gradnja modernog grada	253
3. Prostorne i funkcionalne matrice transformacije	254
4. Nova moderna, između tradicije i inovacije	259
12. Katrin Orel	
Uvođenje zapadnih ideja u Budimpeštu na pragu XX veka: modernizacija i postojanje struktura karakterističnih za Centralnu Evropu	273
1. Uvođenje zapadnih ideja u Budimpeštu u vreme liberalizma	275
2. Dvosmisleni trijumf Milenijuma	290
Indeks imena	297

Uvod

Marko Dogo i Armando Pitasio

U veku od Bečkog kongresa do izbijanja Prvog svetskog rata na Balkanskom poluostrvu desile su se duboke promene političkog poretka. Tamo gde se vekovima direktno i indirektno širila dominacija Osmanskog carstva niklo je nekoliko nezavisnih država. Iz različitih razloga, one su se udaljavale od carske države koja je još od XVIII veka doživljavala krizu na nesigurnom putu autoreformi. Mada su razlozi često čak i nasilnog odvajanja od Carstva bili različiti, pokreti iz kojih su već u drugoj polovini XVIII veka nastajale nove države bili su ukorenjeni u sve razvijenijim odnosima dela lokalne ekonomske elite sa zemljama Centralne i Zapadne Evrope. Ne znamo da li je upravo to dovelo do raspada jedne kulture inspirisane verom i organizovanim verskim zajednicama (od pravoslavne hrišćanske crkve do islama), kao što je svojevremeno napisao Stavrijanos (Stavrianos),¹ ali nema sumnje da su balkanske intelektualne elite, kao predvodnici udaljavanja od Carstva, pronašle inspiraciju u laičkoj kulturi Evrope u doba prosvetiteljstva i romantizma, diveći se poretku društava i država Zapadne Evrope kojima su težile. Mišljenje o zaostalosti Balkana u XIX veku nije bio samo „orijentalistički“ stereotip zapadnog sveta već su ga delile i lokalne elite.²

---

¹ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London, Hurst & Company, 2001, [prvo izdanje 1958], 149–153.

² Rumen Daskalov, Holm Sundhausen, *Modernisierungsansätze [Nagoveštaji modernizacije]*, u: *Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur, Ein Hand-*

Naučni i tehnološki napredak, slobodno organizovanje proizvodnje i trgovine, unapređenje opšteg obrazovanja, efikasna uprava, država zasnovana na volji građana koji dele zajedničku kulturu, motivisali su većinu balkanskih političkih elita da stvaraju i jačaju nacionalne države koje će zameniti Osmansko carstvo. Potrebu za reformama osećale su i osmanske elite koje su, u vreme *Tanzimata*, želele da se nametnu, ali je najveću prepreku predstavljao tradicionalni carski poredak koji su ipak želele da održe.

U promenama političke panorame jugoistočne Evrope tokom XIX veka gradovi su imali i aktivnu i pasivnu ulogu. Aktivna uloga ogledala se u tome što se u fazi preporoda (risordimenta) u gradovima povezanim sa spoljašnjim svetom formirala elita koja je nezadovoljstvo seljaštva iskoristila za sprovođenje procesa modernizacije. Elite su aktivno učestvovala i u fazi izgradnje države kojoj su se nametnule kao materijalni i kulturni obrazac i kao „prirodni“ kolektor resursa. Pasivnost se odražavala u tome što su – u težnji da se celoj zemlji nametnu kao fizički i kulturni model – prihvatile snažan uticaj zapadnoevropskih obrazaca.

Balkanska historiografija nije bila dovoljno zainteresovana za pitanja odnosa između urbanog razvoja, „nacionalne slobode“ i modernizacije delimično zbog romantičarskog pogleda na svet, posvećujući više pažnje jačanju identiteta „ruralne nacije“ nego projektima proevropskih elita. Lokalne historiografije i publicistike – konzervativne i demokratske – u znatnoj meri su doprinele takvom shvatanju: zbog nepoverenja prema brzim promenama običaja pod zapadnoevropskim uticajem, koje je bilo naglašenije u gradovima, u Rumuniji su već u XIX veku nastali kulturni pokreti *Junimea* i, kasnije, *Samanatorisma*, koji su veličali ruralni život kao nosioca autentičnih nacionalnih vrednosti.³ U naporima da se poboljšaju uslovi života na selu isticana je seoska ideologija koja je, ne osporavajući procese uvođenja zapadnih ideja u društvo, u građanstvu videla prepreku ekonomskom i društve-

---

buch, prir. Magardischaft Hatschikjan, Stefan Troebst, München, Verlag C. H. Beck, 1999, 106.

³ Keith Hitchins, *Romania 1866–1947*, Clarendon Press, Oxford, 1993.

nom napretku seljaštva kao pokretača celog društva.⁴ U oba slučaja, grad je viđen kao nešto negativno, „izveštačeno“, pa mu zbog toga „vođeća“ lokalna historiografija nije posvećivala dovoljno pažnje.

U takvom političko-kulturnom kontekstu, deo historiografije jugoistočne Evrope čini veoma zanimljivo delo Nikolaja Todorova (Николай Тодоров). Bavio se istorijom gradova u osmanskome razdoblju,⁵ namerno zapostavljajući odnos između ekonomskih, demografskih i političkih aspekata. I arhitektonski aspekti osmanskih gradova privlačili su pažnju lokalnih naučnika i zapadnih istraživača, kao što je Serazi (Cerasi).⁶ Dugo su, međutim, nedostajala dela koja bi uobličila celovitu sliku odnosa između urbanog razvoja, „nacionalne slobode“ i modernizacije. Lokalne historiografije su se, uglavnom, zadovoljavale beleženjem napretka u gradovima u poređenju sa stagnacijom u osmansko doba.

Tema urbane istorije između XIX i XX veka predstavljala je problem i za historiografiju u vreme komunizma. Naime, s jedne strane nije bilo moguće ignorisati promene u gradovima, a s druge su klasni aspekti takvih promena, uloga unutrašnjeg i spoljašnjeg kapitalizma i protivrečnosti između gradova i sela materale i ovu historiografiju da zapostavi složenost urbanog fenomena u prethodnom razdoblju, neposredno posle nastanka nacionalnih država, ili bar da ovaj aspekt nacionalne istorije posmatra kao propratnu pojavu u sveopštoj istoriji društva koje se, s jedne strane, oslanja na selo a, s druge, potčinjeno je imperijalističkim zemljama. Nije slučajno to što je u vreme komunističkih režima nastalo jedno od najzanimljivijih dela nekog istoričara iz nekomunističke zemlje o razvoju i ulozi grada tokom XIX veka, u

⁴ Misli se na Aleksandra Stambolijskog (Александър Стамболийски) u Bugarskoj: John D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian National Union 1899–1923*, Princeton, 1977.

⁵ Nicolaj Todorov, *La ville balkanique aux XV–XIX siècles. Développement socio-économique et démographique [Balkanski grad između XV i XIX veka. Društveno-ekonomski i demografski razvoj]*, Bukurešt, 1980. Ovaj veliki rad N. Todorova prvi put je objavljen na bugarskom 1972; potom je rusko izdanje objavljeno 1976, francusko 1977. i 1980, englesko (University of Washington Press) 1983. godine.

⁶ Maurice Müinir Cerasi, *La città del Levante. Civiltà urbana e architettura sotto gli Ottomani nei secoli XVIII–XIX [Grad Levanta. Urbana civilizacija i arhitektura u vreme Osmanskog carstva XVIII–XIX]*, Milano, Jaka Book, 1986.

okviru socijalnog i političkog konteksta tog vremena. Reč je o delu turskog autora Čelika (Çelik) objavljenom u Sjedinjenim Državama i posvećenog Istanbulu, glavnom gradu neizvesne budućnosti (prestonica carstva, ili prestonica nacionalne države?).⁷

Čelik je napisao taj rad u vreme kada su drugi zapadni istoričari tek počeli da proučavaju ulogu gradova, posebno glavnih gradova nacionalnih država koje su nastajale posle progresivnog raspada osmanske države. Malo pre toga je ugledni časopis za jugoistočnoevropske studije objavio članak Džona Lempa (John Lampe) o odnosu između izgradnje prestonica, njihove socijalne strukture i procesa modernizacije.⁸ Nekoliko godina kasnije tu temu je spomenula i Barbara Jelavić (Barbara Jelavic) u svom delu o istoriji Balkana.⁹ Devedestih godina Harald Hepner (Harald Heppner) ponudio je prvu celokupnu sliku istorije prestonica država Jugoistočne Evrope i ukazao na njihovu novu ulogu administrativnog centra, na sposobnost da prouče i zemlji predlože kulturne modele i da vrednosti nacionalne države prihvate i prošire prema spolja.¹⁰

Grčka historiografija je, od svih balkanskih, najspremnije prihvatila podsticaje sa Zapada: Aleksandra Jerolimpos (Alexandra Yerolympos) u studiji, objavljenoj na engleskom i grčkom jeziku, bavila se uglavnom balkanskim gradovima¹¹, dok je tema rada Elene Bastea (Eleni Bastea),

⁷ Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* [Rekonstrukcija Istanbula. Portret osmanskog grada u XIX veku], Seattle–London, 1982.

⁸ John R. Lampe, *Modernization and Social Structure: The Case of the pre-1914 Balkans Capitals* [Modernizacija i socijalna struktura: balkanske prestonice pre 1914], „Southeastern Europe/L'Europe du Sud-Est“, 5 Pt. 2, 1979.

⁹ Barbara Jelavich, *History of the Balkans* [Istorija Balkana], 2. vols., Cambridge U. P., New York, 1983.

¹⁰ *Hauptstädte in Südosteuropa: Geschichte, Funktion, Nationale Symbolkraft*, prir. Harald Heppner, Wien–Köln–Weimar, Bohlau, 1994.

¹¹ Alexandra Yerolympos, *Urban Transformation in the Balkans (1820–1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki* [Urbana transformacija Balkana (1820–1920). Aspekti planiranja balkanskih gradova i rekonstrukcija Soluna], Thessaloniki, University Studio Press, 1996; Alexandra Yerolympos, *Ethnikí aveksartesía kai poleodomikés politikés. Oi balkanikés póleis metaksú 1820 kai 1920*. [Nacionalna nezavisnost i urbanistička politika. Balkanski gradovi između 1820. i

objavljenog u Velikoj Britaniji, bila nastanak i razvoj Atine kao prestonice.¹² Grčki primer su potom sledile i istoriografije Jugoistočne Evrope koje su proučavale posebnu ulogu gradova u novim nezavisnim državama. Tim pravcem je išla i veoma napredna, nedavno objavljena studija Dubravke Stojanović o urbanizaciji Beograda.¹³ Ovo delo bi širem krugu čitalaca bilo mnogo pristupačnije da je prevedeno na engleski jezik. Naravno, tamo gde se u pretkomunističkom periodu već razvila esejistika koja se nije protivila ulozi preduzimljivog građanstva kao pokretača inovacija, kao što je to slučaj „prozapadnjaka“ Zeletina¹⁴ u Rumuniji, nastajala su dela koja su se detaljnije bavila pokretačkom snagom grada u poređenju sa ruralnim kontekstom, kao što je Pipidi-jev (Pippidi) rad o Bukureštu.¹⁵

U nameri da prodube ove teme, priređivači knjige svesno su ograničili polje istraživanja na dešavanja u glavnim gradovima. Prihvatili su Hepnerovu tezu da se proces modernizacije dešavao i u gradovima Osmanskog carstva zahvaljujući nesigurnim promenama koje su, za vreme *Tanzimata* (slučaj Soluna proučavali su i Jerolimposova u svojoj studiji i Mazover /Mazower/ u opširnom eseju)¹⁶ uvedene u prestonicama novih nacionalnih država obogaćene nacionalnim simbolom koji se kao uzor nametao drugim gradovima i celoj zemlji.

Priređivači izdanja pošli su od pretpostavke da su se, između XIX i početnog razdoblja XX veka, prestonice na Balkanu razvijale i prednjačile u modernizaciji svojih „ruralnih nacija“ zahvaljujući ulaganjima značajnih materijalnih i intelektualnih resursa, po uzoru na evrop-

---

1920], u *I póli stó kaleidoskópio* [Grad u kaleidoskopu], Atina, Society for Urban History and History of Urbanism, 2001, 127–170.

¹² Eleni Bastea, *The Creation of Modern Athens. Planning the Myth* [Stvaranje moderne Atine, planiranje mita], Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

¹³ *Kaldirma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2008.

¹⁴ Stefan Zeletin, *Burghazia română: origina și rolul ei istoric* [Rumunsko građanstvo: njegovo poreklo i istorijska uloga], București, 1942.

¹⁵ Andrei Pippidi, *București: istorie și urbanism* [Bukurešt: istorija i urbanizam], Iași, 2002.

¹⁶ Mark Mazower, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430–1950*. [Solun. Grad duhova. Hrišćani, muslimani i Jevreji 1430–1950], London, 2004.

sko iskustvo, i intenzivnoj komunikaciji sa evropskim metropolama. Kreativno prilagođavanje, kompromisi i greške morali su postati deo celokupne slike i bilo ih je potrebno predočiti tada vodećim i uglednim kulturnim, ekonomskim i privrednim činiocima.

Da bi se objasnila priroda inovacija koje su nametale prestonice bilo je neophodno suočiti se sa nedavnom prošlošću onih gradova koji će postati prestonice, ali i osvrnuti se na istoriju onih koji to neće postati. Sličnosti i razlike sa zapadnim uzorima mogle su biti rasvetljene proučavanjem istorije tih uzora. Osim toga, bilo je potrebno utvrditi načine usvajanja tih modela i njihovog prilagođavanja okolnostima koje nisu bile u pravom smislu balkanske,¹⁷ kao u slučaju Mađarske. Deo te složene slike činili su pojedinačni vidovi izgradnje i afirmisanja prestonica jugoistočne Evrope.

Trebalo bi početi od pretpostavke da su u nacionalnim državama, koje su nastale posle odvajanja od Osmanskog carstva, nove prestonice morale da steknu „moderan i evropski“ izgled. Različiti uzroci su spontano vodili radikalnim promenama u organizaciji grada koji je nastojao da postane uzor za naciju bivših osmanskih podanika. Kao što je već rečeno, nove elite su obrazovane u duhu prosvetiteljstva i romantizma; one koje su nastale za vreme oslobodilačke borbe održavale su kontakte i sa zvaničnom i sa revolucionarnom Evropom i tu pronalazile izvor resursa i ideja; posle oslobađanja, lokalne elite su zbog zapadnih stereotipa o orijentalnoj *različitosti* bile uverene da će, osim političkih sloboda, dobiti i civilizacijsku bitku. Kao što se slikovito izrazio srpski ministar građevinarstva: „Zar naš ponos ne bi bio povređen da je naša prestonica zadržala izgled koji je dobila u vreme varvarstva?“

Uostalom – piše Alberto Groman u ovom zborniku – u to vreme, u celoj naprednoj Evropi na ostatke prošlosti gledalo se kao na neprijatnu prepreku modernizaciji. I da kojim slučajem nije postojao razlog za antiosmansku polemiku, zbog ambijentalnih potreba i neuređenog saobraćaja bilo je neophodno srušiti stare turske četvrti umrežene izu-

---

¹⁷ Ovde, kao i na drugim mestima u tekstu i u celoj knjizi, termin „balkanski“ korišćen je kao sintetički izraz koji označava onaj deo Evrope čije su socijalne, ekonomske i kulturne strukture obeležene viševekovnom direktnom ili indirektnom dominacijom Osmanskog carstva. Ovaj termin je dovoljno prihvaćen u istoriografiji, te ovde ne zahteva eksplicitnije bibliografsko pojašnjavanje i argumentovanje.

vijanim i mračnim sokacima, na koje su urbanisti tog vremena gledali s velikim prezirom. Kao da to nije bilo dovoljno, u celoj naprednoj Evropi rušena su i gradska utvrđenja nasleđena od starog poretka: bilo je potrebno da gradovi prodišu i da se oslobodi mesto za njihov razvoj; takvu sudbinu mogli su imati i ostaci osmanskih vojnih utvrđenja. Iako je mnogo činilaca išlo u prilog politike *tabula rasa*, u urbanom krajoliku postosmanskih prestonica neki ostaci prošlosti ipak su, začudo, opstali.

Naravno, u prvom slučaju, koji je razmatran u operativnom smislu, trebalo je sačuvati davnu predosmansku prošlost od neprocenljive važnosti. Kristina Agriantoni (Christina Agriantoni) piše da je na putu za Evropu glavni grad Kraljevine Grčke – Atina prolazio kroz antičku klastiku. Grčka je – na osnovu slike koju su pripremile generacije *Grand Toura* koja je tek malo pomračena nedavnim tezama Falmerajera¹⁸ – više težila ponovnom ujedinjenju nego prijemu u krug razvijenih evropskih država. Tako su u prvim regulatornim planovima Atine, Akropolj i arheološka nalazišta u njegovom podnožju postali bitna tačka strukture sa širokim bulevarima i prostranim trgovima preko kojih se prestiž antike prenosi i na kraljevsku palatu i njenog stanara. Međutim, planove je ubrzo trebalo prilagoditi postojećoj stvarnosti.

Teren za kompromise bio je nestalan, ishodi rekonstrukcije starog grada/nove prestonice razlikovali su se od slučaja do slučaja, posebno u Beogradu, pre svega, zbog nesrazmere građevinske površine i privatnog vlasništva obuhvaćenog planom urbanizacije i mogućnosti države da plati obeštećenja za oduzetu nepokretnu imovinu. Zatim, stalno se špekulisalo oko rasta cena nepokretnosti kao autentičnog pokretača urbanog razvoja, ali i kao ograničavajućeg faktora u svim oblicima planiranja. Konačno, nametalo se i pitanje da li postoji dovoljno snažno rukovodstvo koje bi moglo ponuditi celovitu sliku posebnih interesa uticajnih grupa gradskog stanovništva (Ljiljana Blagojević skreće

¹⁸ U prvoj (1830) i u drugoj (1836) knjizi *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* (Stuttgart und Tübingen), bavarski naučnik Jakob Filip Falmerajer (Jacob Philipp Fallmerayer, 1790–1861) tvrdio je i argumentovao da je etnički kontinuitet između starih i modernih Grka (onih na teritoriji na kojoj je tih godina osnovana Kraljevina Grčka) bio nepovratno prekinut posle doseljavanja slovenskog i albanskog stanovništva u srednjem veku.

pažnju na to da je za jedan od „najvelikodušnije planiranih“ delova istorijskog Beograda, sa ulicama širokim 38 metara, zaslužan despot-ski režim kneza Miloša).

Osim na način prilagođavanja planova stvarnosti, Agriantonijeva skreće pažnju i na dva obeležja iskustva Atine koja se delimično mogu uopštiti. Prvo obeležje je da se spontani arhitektonski preobražaj prestonice – u slučaju Atine i stilistički ujednačen – događa u brzom ritmu, što ga čini vidljivijim od urbanističkog koji je fragmentaran i stalno menjan. Drugo obeležje je to da status prestonice stečen političkim primatom ne znači da grad ima odgovarajuću veličinu (osim ako već nije postojala, kao u slučaju Bukurešta), jer ona ne može da se poredi sa velikim evropskim prestonicama. Birokratija i pridružene usluge nisu dovoljne za veće podsticanje demografskog rasta za koji će biti potrebno sačekati ekonomski razvoj krajem veka (devetnaestog, razume se).

Slučaj Beograda, koji je u ovoj knjizi obrađivan iz raznih uglova u čak pet priloga, u suštini je iz istog doba kao atinski, ali u ograničenom kontekstu. Kneževina Srbija uživa unutrašnju autonomiju, ali je potčinjena Porti, a pored toga je *de jure* štiti Rusija, a *de facto* Austrija; reč je o prelaznom statusu koji je, između ostalih, osmislila diplomatija devetnaestog veka da bi umanjila gubitak suvereniteta nametnut Turcima. U njoj prestonici postoji suvlasništvo nad nekretninama (kondominijum) pod nadzorom osmanske tvrđave koja ima dominantan položaj. Nije se podrazumevalo da Beograd postane prestonica. Grad se geografski nalazio na periferiji i bio je loše povezan s ostatkom zemlje; bio je nebezbedan zbog prisustva turskih garnizona i zbog položaja na samoj granici s Austrijom; s druge strane, u njemu su bili konzulati velikih sila, a blizina austrijske teritorije podsticala je trgovinu (tek kasnije tokom veka otkrivene su nepovoljne strane neujednačene razmene, kao što predočava Milan Ristiović u ovom zborniku). Koli-ko je izbor Atine za prestonicu države bio automatski, toliko je izbor Beograda otežavan i osporavan i trebalo je da prođe punih dvanaest godina da bi se to ostvarilo.

Takođe nije bilo sigurno da će Beograd postati prestonica *nacije*. Iste godine, 1844, i u Atini, „glavnom gradu male i siromašne“ Kraljevine Grčke, razmišljalo se o novom nacionalnom projektu i novoj

prestonici Konstantinopolju. I Beograd je (pod poljsko-francuskim uticajem) imao ambiciju da kulturno pripremi i jednog dana predvođi političko ujedinjenje srpskih zemalja, tada pod osmanskom i habzburškom dominacijom. Taj primat mu je osporavao grad Novi Sad na austrijskoj teritoriji (južna Mađarska) koji je, kao kolevka pismenosti, dobio laskavu titulu „Srpske Atine“. To se, naravno, metaforički odnosilo na klasičnu Atinu, jer je Novi Sad, na planu simetrija devetnaestog veka, bio funkcionalniji ekvivalent Konstantinopolja. Taj grad se svakako nije mogao upoređivati sa Konstantinopoljem, već je – kako piše Bojan Mitrović u ovom zborniku – u intelektualnoj ponudi (u čemu je dugo imao prvenstvo) bolje mogao da se takmiči sa Beogradom. Paradoksalno je to što je, u nekim razdobljima, Novi Sad mogao da ponudi prikladniji i tolerantniji politički ambijent za aktivnosti srpskog nacionalnog liberalizma. To je sugestivna tema za teorijsko promišljanje o ulozi nacionalizma u oblikovanju monarhije.

Neosporan cilj razvojnih planova u Beogradu i drugim post-osmanskim prestonicama bila je „evropeizacija i modernizacija“ grada. Eventualne zadržke odnosile su se na vreme i način toka procesa, a neki su čak upozoravali na opasnost od „gubitka identiteta“. Ali ko bi u gradu poverovao u to da će nove stambene zgrade biti građene od cigle umesto od drveta i blata, da će imati uredne fasade i stakla na prozorima, da će u unutrašnjem uređenju stil bidermajer postati referentni standard, mada na razne načine još oslonjen na ostatke orijentalnih obrazaca; ko bi mogao pomisliti da će ukus nemačke kuhinje, koju su uvezli habzburški Srbi, biti tako prijatan i da će se u modi i luksuzu gledati ka Parizu i, eventualno, Londonu? Sve je to činilo deo urbane kulture građanstva koje se formiralo. Katarina Mitrović u svom prilogu piše o stalnoj aktivnosti političkih vlasti i elitnih grupa na promovisanju građanstva u društvu i njegovog postepenog širenja, dok Ristović – priznajući snažno postojanje potrebe za modernizacijom Beograda (koja se ogledala u brzini kojom su tehnološke inovacije primenjivane u proizvodnji i uslugama) – skreće pažnju na to da su tradicionalne oblasti društva, poput zanatskih korporacija i celog ruralnog sveta kočile promene, o šta politika nije mogla da se ogluši.

Kada su revolucionarne promene običaja već počele, struktura prestonice je i dalje bila povezana sa tursko-srpskim suvlasništvom nad

nekretninama. Povezanost, koja je samo prividno bila manje tegobna (zbog manjeg simboličkog značenja), odnosila se na primenu postojećeg osmanskog zemljišnog prava u staroj varoši koje je paralisalo tržište nekretnina. U svom prilogu Dogo takođe navodi da su u vreme kada su nekretnine postale potpuno dostupne lokalnim vlastima, osmanski odbrambeni bedemi pokazali skromne urbanističke mogućnosti, neprikladne za rekonstrukciju po uzoru na bečki Ring. Drugačiji pristup toj temi ima Ljiljana Blagojević. Ona tvrdi da je promena političkog statusa grada nagoveštavana promenama tadašnje urbanističke paradigme koja se već decenijama mogla primetiti u radu administratora i projekatana, a koja je dovršena predlogom jednog srpskog matematičara i arhitekta bečkog obrazovanja za rekonstrukciju starog Beograda: taj predlog je, oslanjajući se na savremena evropska iskustva, spajao viziju i stvarnost, modernost i tragove prošlosti.

Ako se može reći da Beograd nije bio siguran kandidat za prestonicu nove srpske države, to se, zbog drugih razloga, još više moglo tvrditi za Sofiju kao moguću prestonicu Bugarske, i za Bukurešt u Rumuniji.

U Sofiji su tokom Osmanskog carstva postojali samo manji povremeni pokušaji modernizacije, dok su na tlu Bugarske, kao što u svom eseju zapaža Martin Ivanov (Мартин Иванов), bili prilično uspešni u Ruščuku (Ruseu). Sofija nije mogla da se pohvali posebnim istorijskim razlozima koji bi je preporučivali za prestonicu bugarske države (Trnovo je svakako bilo u boljem položaju), kao što je to mogla Atina u nastojanju da zameni Naupliju, grad koji je kratko vreme bio prestonica tokom namesništva Kapodistrijsa (Kapodistrias). Izbor Sofije simboliše ulogu koju su balkanske političke elite, mada u drugačijim okolnostima i na drugačiji način, želele da dodele prestonicama: Sofija se nalazila na raskršću puteva koji su, s jedne strane, povezivali Beč i Konstantinopolj, prolazeći preko Beograda i Niša, a s druge Dunav (i, dakle, ponovo centralnu Evropu) sa Solunom; Sofija se takođe nalazila u centru zemalja koje su povratili bugarski nacionalisti, što im je osporeno na Berlinskom kongresu. Izbor Sofije za prestonicu bio je kulturni, politički i ekonomski manifest: raskinuti s prošlošću, izgraditi nešto novo na širokoj kulturno homogenoj teritoriji. Sve to novo i nacionalno počelo je upravo direktnim i indirektnim proterivanjem

turskog i muslimanskog stanovništva iz Sofije. Ruse je, kao što je podsetio Ivanov, već na početku dvadesetog veka bio centar sa multietničkim stanovništvom, dok se iz Sofije već 1881. godine iselila većina turskog stanovništva (a njihova nepokretna imovina pripala je Bugarima).

Prestonica zemlje trebalo je da bude „bugarski simbol“. Taj simbol trebalo je da postane sinonim za modernost, modernost koja je značila uvoz zapadnih modela: katastarskih i urbanističkih planova, tehnika gradnje, vodovoda i kanalizacije; kulturne institucije su za samo nekoliko decenija preobrazile malu osmansku varošicu u grad evropskog tipa. Pitasio (Pitassio) se posebno zadržava na izboru stručnjaka pozvanih da sprovedu radikalne promene: na početku su najčešće dolazili iz Austrije i Mađarske, a ubrzo su ih zamenili domaći stručnjaci obrazovani na univerzitetima u celoj Zapadnoj Evropi. Indikativno je to što je za samo dve decenije u arhitekturi sazrela potreba da se uvoz zapadnih modela zameni specifičnim, istorijskim „nacionalnim“ stilom: kao prestonica nacionalne države, Sofija je morala da pokaže svoju autonomiju ne samo u odnosu na prošlost već i prema Zapadu i da je na istorijskom planu opravda.

Potreba za „nacionalnim“ stilom nije ispoljavana samo u Sofiji sa neovizantijskim stilom; u Rumuniji je još naglašeniji bio neorumunski stil koji je zavladao u Bukureštu kao već afirmisanoj prestonici, o čemu piše Đuzepe Čina (Giuseppe Cina) u opširnom i raščlanjenom eseju. Budući da ni Sofija ni Bukurešt nisu bili predodređeni da postanu prestonice, grad Jaši bio je prirodni konkurent Bukureštu. Bukurešt i Jaši bili su prestonice kneževina koje su se pripojile rumunskoj državi baš kao i Torino, Firenca, Napulj i Rim (da ne pominjemo Milano) Kraljevini Italije. Jaši je bio vitalan kulturni centar i to je dugo ostao i posle uspostavljanja unitarne rumunske države, dok je Ruse još nekoliko decenija posle uspostavljanja unitarne bugarske države ostao važan ekonomski centar. Odgovarajuće prestonice su, međutim, progresivno potiskivale ova dva centra u borbi za prevlast. Bukurešt je, u odnosu na druge balkanske prestonice, kako je objasnila Emanuela Kostantini (Emanuela Costantini), već pre nastanka rumunske države nastojao da postane prestonica: bio je gusto naseljen grad u kome je već započeo proces modernizacije administracije i arhitektonskog i urbanističkog izgleda. Posebno je zanimljiva uloga koju je u tom novom lokalnom

kulturnom senzibilitetu prvih decenija veka imalo rusko prisustvo. Izbor Bukurešta za prestonicu Rumunije je, međutim, u velikoj meri bio određen položajem daleko od granica sa prejakim susedom Rusijom, kao i time što se nalazio na putu koji iz centralne Evrope vodi u Konstantinopolj.

Baš kao i Atina, Beograd i Sofija, tako je i Bukurešt naveliko uvozio uzore i stručnjake iz centralne i zapadne Evrope da bi tek kasnije osetio potrebu da u arhitekturi razvije nacionalni stil. Bukurešt se, kao i druge balkanske prestonice, razvijao kao pravi političko-administrativni centar, slično kao Rim u Italiji. Bukurešt, Beograd, Sofija i Atina su se, međutim, jasno razlikovali od velikih prestonica centralne i zapadne Evrope gde je, uz političke i administrativne aktivnosti, najveći značaj pridavan ekonomiji. Poređenjem prestonica novih balkanskih nacionalnih država i prestonice jedne polusuverene nacionalne države u okviru carstva – Mađarske, u svom eseju (koji čini deo ovog zbornika) bavi se Katrin Orel (Catherine Horel). To je zanimljiva slika, jer je Budimpešta opisana kao političko-administrativni centar koji se, po lepoti, veličanstvenosti i bogatstvu urbane sredine, takmiči sa Bečom; ovaj centar se diči nacionalnom kulturom u arhitektonskom stilu i monumentalnom privlačnošću koja zasenjuje multietničku stvarnost zemlje i prestonice; veliki značaj imaju i ekonomski (industrijski i komercijalni) i finansijski centar kao materijalna baza za uspešno sprovođenje prve dve strategije i za ambicije Budimpešte da se nametne kao velika evropska prestonica što, inače, za balkanske prestonice, kao ni za Rim, nije bio brzo dostižan cilj.

***

Napominjemo da bi čitalac trebalo da zna da prikupljeni prilozi u ovom zborniku pripadaju isključivo autorima, a ne priređivačima koji su ih tumačili; oni su pažljivo pročitali tekstove i preostaje im samo da zahvale autorima na tome što su zaokružili svoje referate predstavljene i na skupu „Gradovi Balkana, gradovi Evrope (1830–1923)“ održanom u Trstu 15. i 16. maja 2008. godine, koji čine deo ovog zbornika. Zahvaljujemo Bjanki Valoti (Bianca Valota), Frančesku Guidi (Francesco Guida) i Katrin Orel, koji su značajki vodili naučni skup; takođe za-

hvaljujemo Odseku za istoriju i istoriju umetnosti Univerziteta u Trstu i Odseku za istorijske nauke Univerziteta u Perudi, koji su podržali organizaciju ove inicijative; Regiji Friuli-Venecija Đulija, koja je za rad skupa ustupila udobnu salu Tesitori, i Pokrajini Trst na finansijskoj podršci.